

— Що там? Що там? — летіли швидкі, півголосні запитання з різних боків. У відповідь на ті питання перекидано якісь уривані слова, рухи, окрики. Гамір ріс з кожною хвилиною.

— Прошу втишитися! — крикнув Євгеній, виходячи наперед.

— Тихо! Тихо! Мовчіть там! Слухайте! — лунали голоси в різних кутах возівні. Треба було з півмінути, поки все втишилося.

— Браття селяни! — мовив Євгеній. — Дякую вам сердечно, що, незважаючи на непогоду і заметіль, ви прибули так численно на мій поклик. Тим ви дали доказ, що розумієте своє положення і щиро бажаєте подумати про його поправу. Ви доказали, що хочете самі працювати, самі боротися з лихом, яке допікає вам з різних боків. Ви показали, як безсоромно брешуть або навмисно дурять себе ті, котрі вважають вас якимись недорослими дітьми, якимось стадом баранів, що їх пастух мусить пасти і стригти.

— Пане меценасе, — перервав йому староста, — перепрошаю. Таким тоном говорити я не позволю. Прошу зараз...

— Зараз скінчу, а щодо тону, то най пан староста будуть спокійні. Я знаю, яким тоном маю промовляти, і готов відповідати за кожне слово.

— Що там! Що там! Вільність слова! — гукнув із юрби один священик.

— Вільність слова! Вільність слова! — повторило кількадесят селян.

— Дорогі браття! — мовив Євгеній. — Тота наша вільність слова нині ще така буде, як теля на дуже коротеньким припоні. Власне пан староста завідомив мене, що наше нинішнє віче не може відбутися.

— Га! Як се? Чому се? — заревла ціла юрба величезним окриком.

— Прошу успокоїтися! — крикнув Євгеній, а по хвилині говорив далі. — Бачите, отся возівня — подивіться на неї. Як вам здається? Правда, вона ще не дуже стара, і ми

— А, пан меценас! Гратулюю, гратулюю! Може тішитися наше місто, що дістало такого блискучого оборонця. О, такої оборони наш трибунал давно не чув!

Се було на вулиці, перед будинком карного суду, в однім із більших провінціональних міст. Власне вибила перша, карна розправа скінчилася, і з суду виходили купами свідки — селяни, жиди, якісь ремісники, поліційні стражники. Адвокат д-р Євгеній Рафалович вийшов також, вирвавшись з-поміж своїх клієнтів, цілої купи селян, що були оскаржені за аграрний бунт і тепер, дякуючи його блискучій і вмілій обороні, не тільки увільнені трибуналом, але надто мали надію в дорозі цивільного процесу виграти те фатальне пасовисько, із-за котрого знялась була буча. Вони з слізьми в очах дякували д-ру Рафаловичу, та сей збув їх коротко, навчив, що мають робити далі, і вийшов із темнуватого судового коридора, де, щоправда, було холодніше, ніж у залі розправ, але проте стояла курява від давно не метеної долівки, було брудно і тісно. Він пішов на вулицю, глибоко відітхнув розігрітим, але хоч трохи свіжішим повітрям і, не зупиняючися, йшов наперед, байдуже куди, щоб тільки вийти з-посеред тої купи людей, у котрій — він знав і чув се — всі звертали на нього очі, всі шептали про нього. Се ж нині був його перший адвокатський виступ у сьому місті, куди він отсе тільки що перенісся. Від нинішньої оборони мало залежати його дальше поводження на новім ґрунті, і він чув се, що нинішній виступ удався йому дуже добре. Він був дуже задоволений, але, держачися старого правила «*aequam servare mentem*», мав вид не то байдужно-спокійний, не то занятий чимсь і йшов не озираючись, не спішачись і не звертаючи уваги ні на що постороннє.

Оклик, що залунав із другого краю вулиці, вивів його з тої рівноваги. Він озирнувся і побачив, як півперек вулиці, кланяючись капелюхом і весело балакаючи, наближався до нього середнього росту підстаркуватий

панок з коротко остриженим ріденьким волоссям, рудими, сивавими вусами, одягнений у чорний витертий сурдут. Д-р Рафалович мав бистре око і добру пам'ять, але не міг пригадати собі, щоб де-небудь і коли-небудь знав сього панка. Панок, видно, й сам догадався сього.

— Що, не пізнають мене пан меценас? — говорив він радісно і дуже голосно, немов бажав, щоб і прохожі чули його слова. — А, не диво, не диво! Давні часи, як ми бачились. Ще й як бачились! Ану, прошу придивитися мені добре, прошу пригадати собі, га, га, га!..

Він стояв на тротуарі всміхнений, спотілий, з капелюхом, зсуненим на потилицю, простягнувши до меценаса обі руки, немов готов був на перший даний знак кинути-ся йому в обійми.

Меценас мовчав добру хвилю, заложивши цвікер на ніс, придивлявся панкові, всміхався, покашлював, а далі сказав:

— Даруйте, пане, не можу пригадати.

— Валеріан Стальський! — з тріумфом скрикнув панок і знов зробив рух руками, мовби хотів кинути-ся в обійми д-ра Рафаловича. Але сей усе ще стояв недвижно, з поважним лицем, на котрому видно було напруження і надаремне шукання в закамарках споминів.

— Стальський... Стальський, — повторяв він механічно. — Даруйте, пане!.. Будьте ласкаві, допоможіть моїй пам'яті! Йй-богу, стидно мені, але ніяк не можу...

Та нараз він ударив себе долонею в чоло.

— Ах! Ото з мене забудько! Пан Стальський, мій домашній інструктор у третій... ні, pardon, у другій гімназійній класі!

— Так, так, так! — притакував Стальський і руками, і головою, і всім тілом. — Видно, пан меценас не забули. Аякже, аякже, домашній інструктор... неправильні латинські *verba*, пам'ятаєте?

— Га, га, га! Партиципiальні конструкторії, *ablativus absolutus*! Ну, як же вам поводить-ся, пане Стальський?

Меценас узяв подавані йому віддавна обі руки Стальського і, стиснувши їх у своїх пухких долонях,

випустив. Стальський, урадуваний, балакучий, ішов обік нього.

— Дякую, дякую! От жию, аби жити.

— Маєте тут яку посаду?

— Авжеж, авжеж! Я в суді. Пан меценас ще тут незнайомі... Я тут офіціал при помічнім уряді, маю під собою регістратуру. О, я служу вже п'ятнадцять літ!

— Але ж ви, здається, були в війську?

— Так. Власне тоді, як я пана меценаса вчив, мене з шестої класи відібрали до війська. Дурний чоловік був. Було шануватися, зістати офіцером... Ну, я там зразу троха шарпався... Знаєте, у війську мусить бути субординація. Так я й став на фельфєблю. А вислуживши десять літ, я пішов і дістав місце канцєліста при суді. За п'ять літ чоловік авансував, — ось вам і вся моя кар'єра.

Вони йшли довгою простою вулицею, що вела на дворець залізниці. Липнєве сонце стояло майже над головами і пекло немилосердно, а довкола вулиці були самі мури і стіни, ніде ані садка, ані дерева. Духота. Меценас ізняв капелюх і, мов вахлярем, холодив ним спітніле лице, обтерши перед тим краплистий піт із чола хустиною.

— Але ж то пражить! — промовив він.

— Пан меценас, певно, на дворець ідуть? — запитав Стальський.

— Ні.

— А чого пан меценас ідуть сею вулицею? Маєте тут діло до кого?

— Борони Боже! Я властиво хотів іти на обід.

— На обід? Тут пан меценас у когось обідають?

— Ні. Хочу пошукати якоїсь реставрації. Вчора і позавчора, поки була розправа, я не мав часу шукати і обідав у готелі.

— Так, то пан меценас до готелю заїхали?

— Так. «Під Чорного орла». Знаєте, я тут чужий. Маю кількох знайомих урядників і професорів гімназійних, але всі вони на урльопах, на вакаціях, пороз'їздилися. То я заїхав до готелю і там сиджу, поки знайду собі помешкання. Але їда там не смакує мені.

— Ну, певно! Прошу, я пану меценасові покажу дуже добру реставрацію. Прошу от сюди!

І Стальський зігнув у бокову вуличку і йшов обік Рафаловича, не перестаючи говорити.

— Ах, так! То пан меценас у готелі! Ще не маєте помешкання! Ну, в такім разі, надіюсь, не відкинете моєї послуги. Позвольте, щоб я допоміг вам винайти помешкання. Я ж тут усюди знайомий!

— Але і овшім, пане Стальський! Дуже вам буду вдячний. Тим більше, що у мене й писанини ще купа, нема коли бігати по місті, шукаючи хати.

— О, я вам се зроблю живо! Будете вдоволені. А де ж ваша фамілія? Також у готелі?

— Фамілія? У мене жадної фамілії нема. Я сам-самісінський.

— Як то? Пан меценас нежонаті?

— Ні, пане.

— А, так! На кавалерській стопі! Ну, так, то що інше! Так же мені й говоріть! Але ось ми вже й прийшли. Чи волите обідати в спільній столовій, чи, може, окремо?

— Та мені байдуже, — мовив адвокат. — От хіба якби ви були такі добрі обідати зо мною, то можна б замовити окремих покоїк.

— Я такий рад, що здивав пана меценаса...

— Ну, як так, то добре, обідаємо разом! Замовляйте покоїк! — мовив меценас, і оба ввійшли до реставрації.

II

Поки Стальський бігав та балакав з кельнером, потім із старшим кельнером, далі з самим шефом реставрації, д-р Рафалович стояв на вузькій веранді перед реставрацією, відділеній від вулиці залізними штахетами і обставленій великими олеандрами в дерев'яних шапликах. На веранді стояло кілька дерев'яних столиків, круглих і обтягнених цератою, так що здалека могли

виглядати як мармурові. Веранда виходила на південь і пеклася на сонці, то при столиках не було нікого, та й із нутра реставрації не чути було такого шуму, який свідчив би про велику купу гостей. Місто жило ще переважно патріархальним життям; найбільша частина людей із тих, що могли дозволити собі на порядний обід, столувалися дома, в сім'ях. До того ж се було літо, пора вакацій; заможніші, що бували тут звичайними гістьми, по-вибиралися на село, на купелі або й так у гори, і в реставрації було досить пусто.

Та д-ру Рафаловичу байдуже було до сього. Походжаючи по веранді, поки там для нього готували окремий pokій і поки Стальський третій раз розповідав, якогось незвичайного гостя має реставрація і як близько він з ним знайомий, меценас силкувався відсвіжити в своїй пам'яті образ сього свого колишнього вчителя. Правда, його незвичайна пам'ять допомогла йому по кількох хвилинах напруженого шукання віднайти його назву, розпізнати фізіономію Стальського, хоча від часу, як вони видалися, минуло звиш двадцять і п'ять літ. Але Рафалович чув, що за тим першим образом у його тямці тягнеться ще щось, яке неясне, але болоче, неприємне чуття, і тільки ненастанне балакання Стальського не дає тим споминам виплисти наверх і дійти до повної свідомості. Та тепер, коли Стальський віддалився на хвилю, Рафалович напружив ще раз свою пам'ять, і давні спомини звільна почали виринати в душі.

Ах так! Стальський був поганим інструктором. Рафалович, малий, слабовитий хлопчина, дуже боявся його, вусатого і зовсім дорослого парубка. І мав причину боятися. Знаючи, що хлопчина сирота і має тільки опікуна, сільського священика, Стальський держав хлопчика остро, не стільки вчив, скільки бив, штуркав і всякими способами карав його. Облесний супротив його опікуна, він був брутальний супроти нього, ніколи не заговорив щиро, а все або з гнівом, або з кпинами. Рафалович ще й тепер аж стрепенувався, мов від наглого подуву холодного вітру, коли пригадав собі той настрій вічного страху, суму

і отупіння, в яким находилася його дитяча душа цілого півтора року, поки Стальський був його інструктором. Йому живо стала в пам'яті та дика безтямна радість, з якою він повітав відомість про те, що його інструктора відібрали до війська і що він уже не буде під ним.

І ще одно пригадалося д-ру Рафаловичу, одна дрібниця, що не мала зв'язку з його шкільною наукою, але характеризувала Стальського, найсильніше вбилася в його дитячу пам'ять і довгі літа мулила його, мучила і боліла, мов тернина, вбита в живе м'ясо. Факт був такий. Стальський жив на одній квартирі з малим Рафаловичем. Опікун привозив малому харчі з села і одного разу перед святами привіз добрий шмат ковбаси також для Стальського. Сей поділив собі ту ковбасу на рівні порції так, щоб вистачила йому на два тижні, а боючися, щоби хто не вкрав йому сього добра, — на квартирі жило ще кілька школярів, — сховав її десь у скриток, звісний тільки йому самому. Мудро виміркував він той скриток: жаден школяр не міг знайти його. Кілька день усе було добре, та одного разу Стальський влетів до комнати весь червоний, лютий і накинувся на першого-ліпшого школяра, що попав йому під руку:

— Де моя ковбаса?

— А хіба я сторож від твоєї ковбаси? — відповів сей напів зо страхом, а напів зо сміхом.

— Ти мусиш знати! А во, смієшся! — кричав Стальський, попадаючи щораз у більшу лютість. На щастя, школяр, до якого він причепився, був із одної класи з ним і, хоч молодший, та проте сильний і відважний. На меншого був би Стальський зараз кинувся з кулаками, на нього не смів.

— Сміюся, бо мені смішно, — відповів сей.

— Чого смішно?

— Того, що ховаєшся з тою смердючою ковбасою, мовби ми всі тут тільки й чигали на неї, а проте таки наскочив на якогось злодія.

— Певно, кіт занюхав! — докинув, мов знехотя, інший школяр, що сидів при столі і робив задачу.

Стальський став раптом, мов облитий водою. Справді! Він і не подумав про се! Не що, тільки кіт! Бо коли би людина, то була би взяла всю ковбасу; а то щось розірвало бібулу, якою вона була обвинена, і витягло тільки один кусник. Він постановив собі допильнувати, зловити злодія. Півдня ходив він у глибокій задумі, вимірковуючи, як би се зробити. Врешті видумав хитре сильце, наставив його в своїй криївці і пізно вночі ляг спати. Десь коло півночі всіх у хаті збудив страшенний м'явкіт на стриху. Стальський зіскочив зі своєї постелі, немов і досі не спав і тільки й ждав сього.

— Ага, маю злодія! Маю злодія! — шептав він, затираючи руки. Засвітив свічку і встроїв її у ліхтарню, а потім, узявши мішок, подався на стрих. За хвилю вернув з закровавленими руками. Кіт, видно розуміючи, що йому грозить, хоч у сильці, боронився завзято. Але Стальський мав його в мішку, потрясав ним, бив до одвірків, копав ногами, а потім, зав'язавши добре, замкнув до своєї скриньки і ляг спати.

Те, що було потім, чотири чи п'ять день, Рафалович згадує, як якийсь страшний обридливий сон. Стальський мучив kota найрізнішими способами: бив його в мішку наосліп, вішав за шию, прищемивши хвіст розколеним з одного кінця поліном, виривав пазури, випікав очі, колов шилом, напихав у ніс товченого перцю і скла. М'явкіт, жалібний писк нещасного kota чути було здалека, хоча Стальський робив свої катівські операції в садівницькій будці, що стояла серед широкого саду, далеко від людських хат. Рафалович ще раз здригнувся, пригадавши собі, як він усі ті ночі, чуючи далеко той м'явкіт, не міг заснути і як одного вечора зо сльозами цілував руки Стальського, просячи, щоби дарував життя котові. Але його просьба була даремна. По п'ятьох днях кіт таки здох; здається, його доконав сильний мороз. Але малому Геневі ще довгий час щоночі причувалося жалібне м'явкання і котячий писк, мов плач малої дитини, він кидався крізь сон, кричав і плакав, а рано вставав змучений, з болем голови і закислими очима.

Все се згадав тепер д-р Рафалович, ходячи по веранді. Колишній страх перед сим чоловіком змінився на обридження і глибоку антипатію.

«Чого се він признається до мене? — думав Рафалович. — Чого тішитись і заскакує, мовби ми були Бог зна якими приятелями?»

На сі питання він не знаходив відповіді. Він не був забобонний і не вірив у стрічі, але його думка зі старої традиційної привички зложила ще одно питання: «Що воно значить, що на вступі в нове життя мені перебігає дорогу отся скотина в людській подобі?..»

III

— Перепрошаю пана меценаса, що трошка забарився, — скрикнув Стальський, вибігаючи на веранду. — Але прошу, прошу! Пан меценас, певно, вже десь голодні. Адже ж то швидко друга година буде! Ну, дякую, від снідання дотепер бути натще!..

— О ні, я під час паузи ходив на перекуску, — спокійно промовив Рафалович, ідучи обік Стальського тісними і брудними сходами на перший поверх. Тут було казино, тепер зовсім порожнє, зложено з трьох покоїв і зали для танців. У більярднім стояв уже заставлений на дві особи столик, а при нім кельнер з реєстром страв і серветою під пахою.

— Прошу, чим можу служити пану меценасові? — промовив він, кланяючися Рафаловичу.

Сей замовив обід на дві особи. Перед обідом випили по чарці старки «на відновлення старої знайомості», як мовив Стальський. Рафалович справді був голоден, а відновлені перед хвилию спомини не дуже заохочували його до розмови з паном офіціалом. Зате Стальський, і п'ючи, і ідячи, балакав, мов рад був, що знайшов когось охочого слухати його.

— Го, го! Я то знав, що з пана Євгенія Рафаловича будуть люди. Ще як се був малий Генцьо, то вже було видно, що то голова неабияка. Я то ніби строгий був, свою повагу показував, але я так любив малого Генця, як свою дитину! Прошу не гніватися... я вже тоді був парубок під вусом. Що правда, то правда. Та й потім я не перестав інтересуватися... О, яка то була радість, коли я прочитав у «Народівці», що мій елев, пан Євгеній Рафалович, одержав на Львівськiм університеті ступінь доктора прав. Прошу вірити!.. Ну, що, адже пан ані брат мені, ані сват... а вже таке дурне серце в чоловіка, тішиться чужим щастям, сумує чужим смутком так, як своїм власним.

Євгенію, не знати чому, в тій хвилі причулося жалібно м'явкотання катованого kota. Він поклав ложку і з виразом не то здивування, не то тривоги видивився на Стальського.

— Що пан меценас побачили на мені? — запитав сей, перериваючи балакання і озираючись по собі.

— Нічого, — відповів Євгеній. — Прошу, пане, їдьте!

— Ах, я такий рад, що бачу пана меценаса, що буду мати те щастя бачити вас частіше — дозволять пан меценас говорити собі «ви»?

— Прошу, прошу!

— Се краще! Якось більше від серця розмова йде. Не люблю того передавання через третю особу. Перепрошую, правда, що пан меценас практикували в Тернополі?

— Так, я був там три роки у адвоката Добрицького.

— О, знаю, знаю! Я докладно слідив за кожним кроком пана меценаса на публічній, так сказати, арені. Особливо відколи ви стали оборонцем у карних справах. Знаєте, пане, скажу вам без компліментів... я чув тільки одну, нинішню вашу оборону, але читав справоздання з кількох процесів, де ви боронили... Такого оборонця наша адвокатура давно не мала.

— Прошу, пане Стальський, будьте ласкаві, обідайте! Бачите, я їм за двох і не думаю бути ситим вашими ласкавими компліментами.

— О, що те, то ні! Борони Боже! Жадні компліменти, — живо заговорив Стальський, махаючи руками, озброєними одна в ніж, друга в вилку. — Се навіть не моя думка. Се загальна думка в тутешнім суді. Сам пан президент — ви завважили, як пильно він прислухувався вашій обороні, як ішов за вашими слідами в своїм резюме? — отже, сам президент по розправі, виходячи з суду, сказав до прокуратора: «З таким оборонцем — то приємно провадити розправу». А прокуратор йому на се: «О так, се одна з найясніших голів у галицькій адвокатури. Шкода, що не пішов на судію, міг би був зробити кар'єру». О так, пан меценас приносять із собою до нас найліпшу славу.

Щоби звернути розмову на іншу тему, Рафалович попросив Стальського оповісти йому дещо про відносини в тутешнім суді, що, може, могло би бути йому придале в дальшій діяльності. Стальський і овшім! І з уст, що тільки що так і бризкали симпатією та компліментами, полилися потоки неймовірного бруду, спліток і погані. Президент був колись здібний суддя, але тепер стуманів, дома ним командує кухарка, проста погана баба, а в суді — його канцеліст, хитрий жид і страшенний хабарник. У суді правило, що з жидом ніхто не виграє справи. Дехто не хоче вірити, щоби президент брав половину хабарів, які одержує його канцеліст, але він, Стальський, певний того, бо хоча президент удовець і бездітний, але має цілу купу свояків по братові, неробів та марнотратників, що ссуть його, мов п'явки. А совітник Н. і зроду був вісімнадцятий туман. Се той сам, що, ще будши ад'юнктом у Печеніжині, засудив сам якогось хлопа на смерть і зараз же написав до Голомуца по ката; аж коли кат зателеграфував до надпрокуратора у Львові, чи має їхати до Печеніжина, довідалися вищі власті про сей незвичайний засуд і взяли його відтам. Про око його зробили хорим на умі, якийсь час продержали у Кульпаркові, а потім вернули знов на посаду. Кажуть, що у нього сильні плечі, протекція. Іншого були би спенсіювали, йому дозволяють дослугувати до повної пенсії, але

самостійно він ніяких справ не веде, тільки все сидить у трибуналі, заробляє на пенсію, як кажуть, не головою, — а гм, гм... Зате совітник М. — картяр. До канцелярії прийде на годину. Справи за нього провадить практикант, він тільки перегляне, по підписує, що треба, та й далі до кав'ярні. Там уже жде на нього партія, в кожній порі дня інша. Жінку має язю — не дай Господи! Проста, ординарна мазурка, ростом гренадир, об'ємом — бодня, язик — десять перекупок. То вона вже знає, де його шукати. Пан совітник скоро перечує, що вона пошукує за ним, зараз дає драпка, бо як магніфіка зловить, то не питає, що то пан — совітник і що народ збігається, а бере пана радцю за боже пошиття і тягне додому, а ще приговорює по дорозі, та так приговорює, що аж на третю вулицю чути. О, то страшна баба! Можу сказати, що в нашім суді її найгірше бояться всі. Навіть пан президент трепещить перед нею. Знаєте, раз була історія...

Скінчили обід, позакурювали цигара. Євгеній велів принести чорну каву. Стальський усе ще оповідав міські сплітки і судові скандали: про третього совітника, про ад'юнктів, далі перейшов на політичну владу, перемив кістки пану старості, пані старостині, панам комісарам і лагодився перескочити до податкового інспектора, коли Євгеній, випивши каву, зирнув на годинник.

— Ну, пане Стальський, — мовив він устаючи, — дуже мені приємно в вашім товаристві, але пора мені до мойого готелю.

— Ай, ай! — мовив Стальський, зирнувши також на годинник. — Ото я забалакався, а то вже далі третя. У мене в канцелярії також троха рестанцій. Не буду заходити додому, а піду просто.

Євгеній подзвонив, заплатив і вийшов. Йому хотілося спекатися Стальського, котрого балакання псувало йому пообідній гумор, але Стальського не так легко було спекатися.

— Пане меценас! — мовив він зворушеним голосом. — Позвольте мені віддячитися вам за вашу добрість і за нинішнє угощення!

— Але ж, пане, нема за що. Мені самому... все-таки краще удвох, ніж самому обідати.

Вони були на вулиці перед реставрацією, відки їх провели кельнери з низькими уклонами.

— Ви куди тепер? — спитав Євгеній.

— О, я ще проведу пана меценаса до готелю. До канцелярії ще маю пару мінут вільного часу.

— Але я не хотів би забирати вам час.

— Але ж прошу! Що мені з ним робити! Додому не хочеться йти, а канцелярія не втече.

— Значить, і ви кавалер, коли вас не тягне додому? — з усміхом промовив Євгеній.

— О, не вгадали! — мовив Стальський. — Я жонатий, уже десять літ. Але моя жінка — ге-ге-ге — уцивілізована настільки, що не скаже мені нічого.

— Нічого не скаже? Коли ви не прийшли на обід?

— Так, пане, не скаже нічого.

— То, певно, її тут нема, виїхала десь на село?

— Ні, пане, сидить дома.

— Ну, то, може, німа, — вибачайте, що так скажу.

— Ні, не німа.

— Ну, в таких разі се якась ідеальна жінка. Перший раз чую про жінку, котра може нічого не сказати мужеві, коли не прийде в пору на обід.

— Видите, пане меценас, се все залежить, як би то сказати, — від цивілізації... від тресури. Котрий мужчина не вміє поводитися з жінками, той ліпше зробить, коли не буде женитися. А вміючи, можна все зробити.

І знов Євгенію, не знати чому і відки, причувся розпучливий м'явкіт катованого kota. Він здригнувся, попроцався зі Стальським і пішов до свого готелю.

IV

Другого дня була неділя. В суді не було ніякого діла, тож д-р Рафалович спав трохи довше, спочиваючи по

труді. Була вже восьма. Звішені стори готелевого вікна пропускали лагідне червонясте світло. Євгеній тільки що прокинувся, простягнувся, позіхнув і смакував розкіш безжурного спокою. Попід його вікнами туркотіли вози, здалека чути було гомін народу, гук дзвонів, свист і гуркіт раннього залізничного поїзда, що саме о тій годині виходив до Львова. Але все се не докучало молодому адвокатові, здавна привичному до міського шуму. Навпаки, вся ся музика многолюдного рухливого міста, особливо в деякім віддаленні, настроювала його на якусь добродушність, розвивала в його душі чуття якоїсь повноти буття, якоїсь любої домашності, подібне до чуття того чоловіка, що з лісової самоти вернув додому на лоно многолюдної та говіркої сім'ї.

Та нараз до дверей його покою застукано і, заким іще він успів відізватися, двері відчинилися, і в них показалася руда голова Стальського.

— Добрий день! — промовив він весело. — О, пан меценас іще спочивають. Перепрошаю, перепрошаю... я думав...

— Але прошу! Я не сплю. Власне хотів уставати.

— Ну, то я зажду... Піду пройтися, поки пан меценас...

— Але ж ні! Ввійдіть! Я не панночка, мене не заженуєте. — Стальський увійшов і запер двері за собою.

— Прошу, сідайте! Я зараз устаю. Так чоловік намутився в остатніх днях...

— Але ж то зовсім розумно, що спочиваєте. Треба шанувати сили, — мовив Стальський, поклавши на однім кріслі капелюх і ліску і сідаючи на друге. В лагіднім полусвіті було видно, що він сьогодні був одягнений чистіше, краще, ніж учора, підголений і підстрижений; очевидно, він ішов сюди просто від фризієра, бо від нього пахло ще колонськсю водою і вуси були свіжо нафіксовані.

— Я гадав, — говорив він, поки Євгеній мився, брав чисту сорочку і одягався, — я думав, що пан меценас мають сьогодні троха більше часу та підемо разом оглянути помешкання.

— Яке помешкання?

— Як то, пан меценас уже забули, що вчора говорили мені, чи не міг би я знайти?..

— Ага, га! Ну, так що ж?

— Я вже знайшов. Гарне помешкання, поверховий дім, фронт на вулицю, довкола сад, а затильні вікна виходять на міський парк. Чудесне положення при головній вулиці, недалеко ринку і недалеко руської церкви. Немов сотворене на канцелярію для популярного адвоката.

— О, пане Стальський, дуже вам вдячний!

— І надіюсь, що будете мати за що дякувати. Я знайомий з властителем. Як на ваше щастя, від першого опорожнюються внизу два покої з передпокоєм — то би була гарна канцелярія, і на поверсі також два покої з кухнею — то би було помешкання для пана меценаса. Здається, вам обширнішого помешкання не треба?

— О ні, не треба! Дуже мене зацікавив наш опис. Надіюсь, що мені сподобається те помешкання. А яка ж ціна?

— Жид дорожить троха. Прийдеться ще поторгуватися. Хоче за обі партії по 25 ринських місячно.

— Значить, разом 50 місячно або 600 річно? І кажете, що в добрім місці?

— Можуть пан меценас бути певні! Я би на лихе навіть не дивився.

— І се, по вашій думці, дорого?

— Ну, як на Львів, то не було б дорого, але як на наше місто, то троха солоно. Треба буде поторгуватися. Думаю, що коли пану меценасові сподобається хата і схочуть наймити на рік, то він дасть за 500 ринських.

— Ну, се було б дуже гарно!

— Чи вже пан меценас готові? Можемо зараз піти оглянути.

Меценас був готов до виходу. Але, вийшовши, він пригадав собі, що ще не снідав. Зараз коло готелю була цукорня, де він звичайно пив каву, то й тепер він звернувся туди.

— Я ще не снідав, — мовив він до Стальського. — Прошу, зайдіть зо мною на снідання!

— Дякую, я вже по сніданню.

— Ну, то вип'єте келішок коньяку. Прошу, не робіть церемонії.

Сидячи при круглім мармуровім столику і попиваючи гарячу каву, д-р Рафалович придивлявся Стальському, що не переставав балакати і оповідав йому притишеним голосом різні міські новинки. На лиці Стальського видно ще було білі плямки з пудру, яким обсипав його фризієр; зрештою на ньому малювалося щире вдоволення. Не знати, чи з того вдоволення, чи, може, після випитих двох келішків коньяку, кінець його носа трохи зачервонівся і в очах грали огники. Меценас дивився на нього тепер далеко ласкавішими очима, ніж учора, може, під впливом доброї новини, яку приніс йому Стальський, а може, й для того, що сей оповідав сьогодні веселіші речі, ніж учора. Сьогодні в місті мали відбутися збори робітників, що хочуть домагатися загального голосування, але пан староста заборонив, га, га... «Доки я тут старостою, — сказав комітетовим, — доти ніякого віча ані збору в моїм повіті не буде». Вчора до старости привезли величезного сома, зловленого в сусідній ріці, і староста дав за нього рибакам два ринські. Жид, у котрого меценас має винаймати помешкання, се перший міський багач і лихвар; він будує тепер три нові доми; от би пан меценас добре зробив, якби відкупив від нього ту каменіцу, в котрій тепер має оселитися!..

Зі слів Стальського віяла сьогодні щирість; не чути було тої злобної ноти, яка так немилу доторкала Євгенія вчора. Кинувши оком на ранішні газети, меценас заплатив, і вони оба вийшли з кав'ярні. Ринок і вулиця, що вела до церкви, були повні святочно поприбираних міщан і передміщан. Дзвони гули і грали в повітрі. Сонце сипало золотим, ще не дуже палким промінням із безхмарного неба. Від ріки, що широким луком обгинала місто з двох боків, тягло вогким холодом. Було чудово гарно, весело, привітно довкола, і меценас ішов звільна, роздивляючися приязно на всі боки, немов знайомлячися з цілим окруженням. Се перший раз сьогодні він чув себе в сьому місті, як дома.

Нараз щось немов шпигнуло його; він стрепенувся, мовби несподівано діткнувся проводу електричної батареї. Озирнувся направо, не зупиняючись на ходу. Напротив нього йшла висока, струнка жіноча постать у скромній чорній сукні, в чорнім капелюшику з простеньким білим пером, з лицем, заслоненим чорним, досить густим вельоном. Здалека він не міг розпізнати її лиця; те, що так торкнуло його, було якесь неясне загальне вражіння, вражіння її постави, росту, рухів, ходу — рівного, повільного і плавного. В тім усім було щось таке, що відразу порушило в його душі якісь давні спомини і прошибло його наскрізь. Вона йшла напроти нього, і його очі силкувалися пізнати її лице під вельоном. Але, не доходячи яких десять кроків, вона звернула направо, вмішалася в густу купу міщан, що сунули до костелу, і щезла. Євгеній був би радо пішов за нею, але не міг сього зробити, маючи обік себе Стальського і направившись з ним разом оглядати помешкання. Стальський, зайнятий оповіданням якоїсь новини, а потім хвиливою шептаною розмовою з якимось стрічним міщанином, не бачив чорної дами.

У Євгенія сильно забилося серце, в голові затуманилося, і він зупинився та оглянувся за Стальським.

«Що се таке? — думалось йому. — Вона чи не вона? Ледво, щоб вона! Відки б вона взялася тут? Але постава її, хід її, той хід, котрий я, здається, пізнав би між тисячами! Та ні, не може бути, се не вона! Тихо ти там! Тихо!»

І він долонею натиснув на груди в тім місці, де сильно билося його серце.

Стальський, переговоривши з міщанином, надбіг. Бачачи, що Євгеній держиться за груди, він зирнув на нього уважно.

— Ов, а се що? Пану меценасові щось недобре?

— Мені? Борони Боже! Або що?

— Що пан меценас держаться за груди. І зблідли пан меценас!

— Се нічого! — мовив Євгеній, пускаючись іти далі. — Се у мене часом буває... такі маленькі атаки. Давніше то було гірше, але тепер, Богу дякувати, вже рідко.

— Але то може бути небезпечне. Може, яка серцева хиба?

— Щось там таке, але, властиво, нема про що й говорити.

— Але все-таки треба би зарадитися лікаря.

— О, я вже лічився. І власне лікарі успокоїли мене. Ходімо, пане! Далеко ще до того помешкання?

— Ні, вже близенько. У нас тут загалом нема великих віддалень. Передмістя, як ковбаси, попростягалися кожде на півмилі і ще даліше, а середмістя все прикупі, мов на тарелі. Се має свої вигоди, але має й невигоди. Занадто акустичне місто.

— Акустичне.

— Так! У однім кінці чихнеш, у другім чути. Ні з чим найменшим не сховаєшся перед цікавими очима. А що цікаві очі побачать, те цікаві язики розмолотять, роздують, розбобтають удвоє, вдсятеро. Се вже у нас так. Усі від того терплять, бо кождому можна пришпилити латку, але при тім усі зацікавлюються тим же ремеслом. Усякий думає: «Пришпилюють мені латки, давай буду й я пришпилювати іншим!» І так живемо. Не один зразу лютиться, обурюється, почувши дещо на себе, а потім перестане, втягнеться, а головно: переконається, що кождий у такій самій кваші, як і він. Ну, та ось ми дійшли. Прошу сюди, у хвіртку. Та дай Боже щасливо!

V

Д-р Рафалович швидко мав нагоду переконатися, що Стальський не пересолив, говорячи, що місто збудоване дуже акустично. Відповідно до прийнятого звичаю йому прийшлося зробити візити у всіх гонораціорів міста. Він був у президента суду, потім у старости, потім у бурмістра; далі пішов до віце-президента суду, до податкового інспектора і до директора гімназії; потім прийшлося обійти всіх судових совітників по старшині, бути

у латинського і руського пароха, у комісара від староства, у декого з лікарів і декого з гімназійних учителів, а вкінці у колегів-адвокатів, у нотаря і у видніших міських купців та багачів. І він міг завважити, що, наскільки жіноча часть товариства дуже зацікавлена ним і приймає його надзвичайно чемно як кавалера і дуже добру партію, остільки «урядові шпички» (так перекладав Стальський німецький термін *Spitzen der Behörden*) виявляли супроти нього певну добродушну протекційність, а деякі в чотири очі давали йому дружні поради і науки. Староста мовив:

— Тішуся дуже, що наш повіт дістав такого здібного адвоката, але... Пан меценас не візьмуть мені то за зле, коли скажу по щирості. Я старий чоловік і хотів би мати в повіті спокій *in politicis*. Жадних там віч, зборів, читалень, агітацій, товариств. Я чув, що пан меценас мають троха демагогічні амбіції. Прошу не гніватися, говорю, що думаю. Я просив би дуже і дуже, щоб мені не теє... Я мусив би виступити против того якнайостріше, а в таким разі не сумніваюся, що й канцелярія пана меценаса мусила б потерпіти. А користі з того і так не буде ніякої. А я, обіймаючи власть у повіті, присяг собі, що, доки живу, то піддержу авторитет власті без ущербу, і отсе, Богу дякувати, двадцять літ стою, як той журавель на своїй сторожі. Прошу, пане меценас, до побачення, і нехай се буде між нами, але пам'ятайте, не робіть мені неприємностей!

Пан президент суду мовив:

— Дуже мені приємно... Щиро рад... Справді, по вашій першій розправі я сказав до прокуратора: «Ну, з таким защитником то приємно провадити розправу, ніколи не дасть заснути». Йй-богу! Тільки... даруйте, пане меценас... ви тут у місті чужі, не обзнайомлені з відносинами, а те, що ви наняли помешкання в домі Вагмана... Прошу дарувати! Не хочу, щоб ви підозрівали мене в бажанні образити вас, але по щирості мовлю вам, се може дати причину до різних поголосок. Не перечу, помешкання для вас догідне, але той Вагман — ви, може, сього не знаєте, — то найтяжча п'явка в нашім повіті, лихвар, чоловік, що не цурається найбруднішого ґешеф-

ту. Особливо він любить закидати сіті на урядників і адвокатів. Уже три многонадійні ад'юнкти пропали через нього; один заліз у довги і повісився, два другі посунулися до дефравдацій і фальшування документів і були прогнані з суду. Прошу вас, остерегайтеся того чоловіка!

Податковий інспектор, старий кавалер, чоловік жовчний і злий на язик, по перших привітаннях і байдужих фразах відразу скочив на сю саму тему:

— Ха, ха! Чув я, чув, що пан «презус» остерегав вас перед Вагманом. Не хочу боронити Вагмана — зрештою, думаю, що пізнаєте його ближче, в усякім разі варто, цікавий чоловік, хоч і лихвар. Але пан «презус» має рацію, що остерегає перед ним, бо ті всі три многонадійні ад'юнкти — правда, він так називав їх? — то його кузини! Ну, ад'юнктом не був з них жаден, се вже евфемізм пана «презуса». Тільки один скінчив з бідою права і був на судовій практиці, і той повісився, але не через Вагмана, а більше з вини самого пана «презуса», що не хотів поплатити його фальшованих векслів; а два інші — то прості голодранці, писарчуки, нероби та злодюги, не варті тої гілляки, на котрій би слід їх повішати. Вони й тепер під протекторатом пана «презуса» грасують по повіті й займаються покутнім писарством. Надіюсь, що в своїй практиці швидко наткнетеся на тих пташків. Було би дуже добре, якби ви як-небудь повкручували їм голови, бо то небезпечні індивідуа, правдиві опришки!

Директор гімназії, котрого дім, як правдивий квітник, красувався чотирма дорослими паннами, захвалював Рафаловичу приємності сімейного життя і запрошував його приходити щонеділі вечором на чайок. Зате руський парох, у котрого також були три панни, остерегав його перед директорським чайком. Директор — се генеральний шпіцель у місті, на всіх пише доноси до намісництва, своїх учителів переслідує як своїх найтяжчих ворогів, особливо жонатих і тих, що не хочуть бувати у нього. Його доньки, хоч русинки по батькові, завзяті польські шовіністки, зрештою дівчата без освіти, кокетки і вже ославлені в місті численними романсовими приго-

дами. «Прошу вас, — говорив парох з обуренням, — се вже крайній скандал, як вони деморалізують гімназiальну молодiж. Жаден старший i пристойний гімназiаст не уйде їх кокетерiї, а торiк один здiбний хлопець i порядних батькiв син утопився, занедбавшись через одну з них у науках i не здавши матури».

А латинський пробощ оказався ще лiпше поiнформованим. Він мовив:

— Прошу не гнiватися, пане меценас, — ви давно знайомi з паном Стальським?

Меценас витрiщив очi.

— Прошу не дивуватися! Ви з ним часто сходитеся, він буває у вас, хвалиться вашою знайомiстю. Не знаю, чи ви знаєте докладно сього пана, а навiть навпаки, хочу припускати, що він пiдлизується вам, хоче втертися у вашу приязнь, щоб визискати вас для якоїсь своєї цiлi. Отже, вважаю потрібним остерегти вас перед ним. Се небезпечний чоловік. Се поперед усього глибоко неморальний чоловік. Поминаю вже те, що не ходить до костелу, що від десятиох лiт не сповiдався, — се може болiти мене як тутешнього духовного пастиря, але може в ваших очах не мати доказової сили. Але прошу вас, пане меценас, те, як він поводитьься зi своєю жiнкою, то таке дике, таке нелюдське, що я не розумiю, як чесний чоловік може подати йому руку.

Д-р Рафалович ще дужче витрiщив очi.

— Я розумiю, вам дивно, що я зачав говорити про такі рiчi, — поспiшив поправитися ксьондз-пробощ. — I справдi, на першiй вiзитi слiд би було говорити про щось приємнiше. Ну, але то вже така моя натура: що на думцi, те й на язичi. А доля тої бiдної Стальської дуже лежить менi на серцi.

— Але ж, отче канонiку, — промовив д-р Рафалович, — я отсе тiлько перед кiлькама днями випадком довидався, що Стальський жонатий, а як виглядає його жiнка i як він жиє з нею — їй-богу, не маю найменшого поняття!

— Вiрю, вiрю, — мовив ксьондз-пробощ, — i для того не хочу розмазувати сеї неприємної теми. Може, ще

коли буде нагода побалакати про се. А тепер — як собі знаєте. Я остеріг вас, сповнив обов'язок свого сумління, а ви вже міркуйте собі, як знаєте.

От такі остереження в найрізніших точках збирав Євгеній на кожній візиті, а обійшовши всіх міських гонораціорів, він мав таке чуття, немовби відбув мандрівку по якійсь cloака maxіma.

«Така невеличка купка тих матадорів, — думав він собі, — а стільки у них на душі і на сумлінні погані, стільки злості і взаїмних ураз! І вони живуть якось у тій затроєній атмосфері і не дуріють, не топляться! Та що найінтересніше, що кожний бризкає жовчю на свого ближнього з великої любові, обкидає його болотом із найчистішої прихильності, підрізує його добру славу зі щирої гуманності і наповнює твої уші поганню з найчужнішими перепросинами. І се все при першій візиті! Що ж то буде далі, коли обживемося і десь-колись наступимо один одному на нагнітки?»

Йому робилося страшно при думці, що й його, може, жде та сама доля: бовтнутися з головою в отсе каламутне озеро і потонути в ньому з душею і тілом. Та у нього були свої плани роботи, що давали йому відваги. Він постановив собі якнайменше стикатися з сим товариством і витворити довкола себе інший світ, інше товариство, хоч би се мали бути прості передміщани та селяни. Він мав намір розпочати просвітню роботу, а далі й політичну організацію в повіті, стягати сюди помалу добірні інтелігентні сили, витворити хоч невеличкий, та енергичний центр національного життя, — і се додавало йому духу серед важкої канцелярійної праці і серед того струпішілого та запліснілого товариства.

VI

Тільки одна візита була неподібна до інших — візита у бурмістра. Бурмістр був лікар, жид, але гарячий